

Elnarə ƏLİYEVƏ. Türk dillərində kəmiyyət və hal kateqoriyası: nominasiyası və təzahür üsulları // Türk dilləri araşdırmaları. Bakı, 2019. № 1, səh.100-114.

Elnarə ƏLİYEVƏ

İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: dok.elnare.e@mail.ru

TÜRK DİLLƏRİNDƏ KƏMİYYƏT VƏ HAL KATEQORİYASI: NOMİNASIYASI VƏ TƏZAHÜR ÜSULLARI

Hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunları var. Bu qanunlar dilin əsasında yarınsa da, onun qorunmasında mühüm rol oynayır. Dil və onun qanunları daim dinamik inkişafdadır. Bu inkişaf dilin bütün qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Qrammatik quruluş isə qrammatik kateqoriyalar ilə müəyyənləşir.

Qrammatik kateqoriya anlayışı M.Ergin tərəfindən belə izah olunur: "... kök və əsasların müxtəlif şəkilləri mövcuddur. Ancaq bu müxtəlif şəkillər bir sıra münasibət və vəziyyət ifadə etdiyi, qrammatik vəzifə yerinə yetirdiyi üçün müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya aid edilirlər. Bir sözlə, kök və əsaslar müxtəlif şəkillərdə işlənir. Bu müxtəlif şəkillər kök və əsasların mənasından başqa bəzi hal-vəziyyət, keyfiyyət, münasibət də ifadə edir. Sözlərin kök və ya əsas mənasından kənar ifadə etdiyi münasibətlərə, vəziyyət və keyfiyyətlərə qrammatik kateqoriya deyilir"¹.

"Qrammatik kateqoriya qrammatik mənalardan qrammatik formalar vasitəsilə ifadəsi deməkdir. Lakin qrammatik formalar o zaman qrammatik kateqoriya səviyyəsinə qalxır ki, həmin formalar birtərəfli olmasın, müəyyən sistem əsasında dəyişmə paradigması yaratsın və ya qarşı-qarşıya duran tərəflərə malik olsun"².

Qrammatik kateqoriyaları əhatə dairəsinə görə 2 qrupa ayırırlar: xüsusi qrammatik kateqoriyalar və ümumi qrammatik kateqoriyalar.

Dilçilikdə ümumi qrammatik kateqoriya anlayışına iki münasibət var. Dilçilərin bir qisminin fikrincə, bir neçə nitq hissəsini əhatə edən kateqoriyanı ümumi qrammatik kateqoriya adlandırmaq lazımdır. Digər qrup dilçilərin fikrincə isə həm morfolojiyanı, həm də sintaksisi əhatə edən kateqoriyanı ümumi qrammatik kateqoriya hesab etmək olar.

"Adətən morfolojiya fonunda nitq hissələri ümumi qrammatik kateqoriyalar hesab olunur. Bu ümumilik nitq hissələrinin dillərin hamısına aid olması mənasın-

¹ Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 1962, s.119

² Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006, s.148

da qəbul edilir. Bu mənada həmin məsələ akad. L.V.Şerba tərəfindən qoyulmuşdur³.

Hər bir nitq hissəsinin də özünəməxsus kateqoriyası vardır. Belə kateqoriyalardan biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya tarixi baxımdan daha qədim dövrlərdə formalaşmış və öz formantlarına görə həm də ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Bu kateqoriya təkcə ismi deyil, digər nitq hissələrini də əhatə edir.

M.Qırçaqın fikrincə, “Kəmiyyət kateqoriyası insan idrakının ümumiləşmiş, mücərrəd bir kateqoriyası kimi özünün inkişafında bir sıra mərhələlər keçmişdir ki, bu da öz növbəsində ayrı-ayrı dillərdə sayların xüsusi bir nitq hissəsi kimi formalaşması və qrammatik cəmlik kateqoriyasının meydana çıxması ilə öz əksini tapmışdır”⁴.

Müasir türk dillərində kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif cür adlanır. Türkiyə türkcəsində bununla bağlı daha çox termindən istifadə olunur. Tədqiqatçılar fərqli terminlərdən istifadə edirlər: adlarda sayı (Banquoğlu T.), çokluk şekli (Ergin M.), nicelik kateqorisi (Korkmaz Z.), ismin sayı hali// kəmiyyət (Beserek A.), kəmiyyət (osmanlıca), çokluk kateqorisi (digər türk müəllifləri), sayı kateqoriyası (Dilaçar A.). Digər türk dillərinə də nəzər salaq: kəmiyyət kateqoriyası (Azərbaycan), köplük kateqoriyası (türkmən), çokluk kateqoriyası (qaqauz), köplük sanı (yeni uyğur), köptik kateqoriyası (qazax), san kateqoriyası (qırğız), sayı kateqoriyası (Kırım-tatar), san kateqoriyası (tatar), son kateqoriyası (özbək), köblüknü kateqoriyası (Qaraçay-balkar), köplik kateqoriyası (qaraqalpaq), köplük kateqoriyası (kumik) və s.

Göründüyü kimi, bu kateqoriyanın ifadəsində daha çox 3 termindən istifadə olunur: köplük, san/ say, çokluk. Bunlardan *köp* və *san* (sa >san, say) türk dillərinin daha qədim leksik layına aiddir: *köp altun*, *qoy sanı neçə*⁵.

Çox sözü isə qədim türk yazılı abidələrində yalnız qüvvələndirici ədat kimi qeydə alınmışdır. Məs.: xazinə nerək köp erət çoq kerək? “Dövlət nəyə gərək? Daha çox qoşun gərəkdir”. Lakin köməkçi nitq hissələrinin də əsas nitq hissələrindən yarandığını nəzərə alsaq, *çox* sözünün qədim türkcədə miqdar bildirməsinə şübhə qalmır.

Köplük “çoxluq, böyüklük” semantikasındadır. *Köpmə* “şişmə” leksemi də eyni kökdəndir. Bu ifadənin orta q termin kimi işlədilməsini məqbul hesab etmirik.

Sayı/ san termini həm də nitq hissəsi olan sayla eyniyyət təşkil edir, bu baxımdan da onun istifadəsi qənaətbəxş deyil. Azərbaycan dilində işlənən *cəm* və *kəmiyyət* terminləri ərəb mənşəli olduğu üçün qəbul oluna bilməz. Bizə görə, *çoxluq* termininin istifadəsi daha münasibdir.

Türk dillərinin əksəriyyətində bu kateqoriya *-iar* şəkilçisi vasitəsilə düzəlidir. “Bəzi türk dillərində imla qaydalarının hələlik elmi cəhətdən zəif olması ilə əlaqə-

³ Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006, s.150

⁴ Qırçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, “Elm”, 2000, s. 45

⁵ Древнесторский словарь. Ленинград, «Наука», 1969, s. 317, 483

⁶ Древнесторский словарь. Ленинград, «Наука», 1969, s. 153

dar (daha çox fonetik prinsipə meyl etmək) bu şəkilçilərin variantları qat-qat artmışdır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, müasir yəqut dilində kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin 16 variantı vardır⁷. M.Qıpçaqın fikrincə, “bu variantların meydana çıxmasına səbəb *-lar* şəkilçisindəki “l” samitinin qoşulduğu sözün son samitinə uyuşması, samitlərin düşülməsi və ahəng qanununun (xüsusən dodaq ahənginin) güclü olmasıdır”⁸.

-lar şəkilçisinin çoxvariantlılığı haqqında N.A.Katanov, F.Q.İsxakov bəhs etmişlər. Türk dillərində onların ümumi sayı 22-yə çatır.

Ümumiyyətlə, istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində *-lar* şəkilçisi geniş istifadə dairəsinə malik olub, öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Təkcə çuvaş dili istisna təşkil edir, bu dildə həmin şəkilçi yoxdur.

Müasir Türkiyə türkcəsində *-lar*² cəm şəkilçisi digər türk dillərindən fərqli xüsusiyyətə malikdir. Bununla bağlı M.Ergin yazır: “... digər türk şivələrində qərb türkcəsində olmayan şəkillərlə də rastlaşırıq: atunlar “atınız” kimi”⁹.

Türk dilində *-lar* şəkilçisi qəbul etmiş bəzi sözlər rus dilinə (o cümlədən digər türk dillərinə -E.Ə.) tək isim kimi tərcümə olunur. Məs.: *Yataklara düşdü.-Yatağa düşdü*¹⁰.

Bəzi türk dillərində, o cümlədən Türkiyə türkcəsində *-lar*² Azərbaycan dilindəki çoxluq, topluluq bildirən *-gil* şəkilçisini də əvəz edir.

Qırğız dilində *-lar* cəm şəkilçisi təkcə ismin çoxluğunu deyil, bu şəkilçini qəbul edən isim və onunla birlikdə olan adamları ifadə edir. Məs.: *Kadırlar üydö cok. “Kadırlar evdə deyil”*. Bu şəkilçi qohumluq bildirən isimlərə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra artırıldıqda bütöv ailəni, qrupu ifadə edir. Məs.: *Ecemder geldi. “Bacıların gəldi”*¹¹.

Tədqiqatçıların fikrincə, müasir qazax dilində də *-lar* şəkilçisi (öz variantları ilə) topluluq mənasını itirmədən sözdüzəldici şəkilçi funksiyasında çıxış edə bilər. Məs.: *Abaylar “Abay və onun yoldaşları”*¹². Göründüyü kimi, bu mövqedə qazax və qırğız dilləri yaxından səsləşir.

Başqırd dilində də xüsusi isimlərə, həmçinin qohumluq və qudalıq bildirən sözlərdə *-lar* şəkilçisi həmin şəxsi və onun ətrafındakıları (ailə, dostlar və s.) bildirir¹³. Krım-tatar dilində isə istənilən ismə *-lar* şəkilçisini artırıdıda ona topluluq anlayışı verilir. Məs.: *Enverler “Ənvər və onun ətrafındakılar”*¹⁴.

-lar şəkilçisinin *-dar* və s. variantları da mövcuddur ki, dünya türkoloqları bunların hansının ilkin, hansının törəmə olması haqqında fikir yürütmüşlər.

⁷ Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Fonetika, leksika, morfolojiya [Mətn]: I hissə /F.R.Zeynalov; Nəşrə haz. red. və ön sözün müəll. M.D.Qıpçaq B.: MBM, 2008, s.115

⁸ Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, “Elm”, 2000, s. 166

⁹ Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s. 210

¹⁰ Турецкий язык. Справочник по грамматике. Москва. «Живой язык», 2007, s. 10

¹¹ Çengel H. K. Kırgız Türkçesi Grameri. Ses ve şekil bilgisi. Ankara. Akçağ Yayınları, 2005, s. 162

¹² Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Изд. Акад. Наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1962, с. 135

¹³ Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981, с. 119

¹⁴ Мирсєв М.В. Философия грамматики крымско-татарского языка. (<http://turkolog.narod.ru>)

Ümumiyyətlə, -l variantını əsas götürənlər onun cəm şəkilçisi kimi bütün dillərdə işlənməsinə əsaslanırlar. A.C.Emre isə bu fikri inkar etmişdir: “Evvəla, Kırg. *sender* “*senler= siz*” gibi çoğullar gelişmiş, zamanla eski *-er* belgisinden *-*der* doğmuş, “r” komşuluğunda ise “d” lamdaizme uğrayarak *-ler*, bundan da genzel komşuluğunda *-ner* gelmiştir; dissilin d ve t şekillerinde olması komşu fonemlerin benzeştirici etkisindedir”¹⁵.

Başqırd dilində cəm şəkilçisi müxtəlif sifət, say və isimlərə qoşularaq yeni sözlər yaradır. Məs.: aktar “ağlar”, kızıldar “qırmızılar”, yəştər “gənclər”¹⁶. Göstərilən nümunələr Azərbaycan dilində -lar şəkilçisi vasitəsilə yaranmış yeni sözlər kimi deyil, digər nitq hissələrinin substantivləşməsi kimi qəbul olunur. Bu haqda A.Aslanov belə yazır: “-lar//-lər şəkilçisi bir qisim sifətlərə qoşularaq, sözdüzəldicilik xüsusiyyəti daşıyır, qoşulduğu sifətləri substantivləşdirir. Lakin bununla belə, yenə də qeyri-müəyyən kəmiyyəti, cəmliyi bildirir. Məs.: qırmızı-qırmızılar, ağ-ağlar... və s.”¹⁷. Buradan belə məlum olur ki, A.Aslanov substantivləşməni sözyaradıcılığının bir növü kimi qəbul edir. Əslində bu məqamda yeni söz yaranmamışdır.

Tədqiqatçı, həmçinin Şahlar, Bəylər, Xanlar kimi xüsusi isimlərdəki -lar şəkilçisini də sözdüzəldici şəkilçi kimi təqdim etmişdir. Başqa bir yerdə isə müəllif Xanlar isminin (qəsəbə adı) yalnız cəmdə işlənən isimlər sırasına daxil etmişdir¹⁸. Əvvəla, Şahlar və eləcə də digər bu qəbildən olan isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmiş ümumi isimlərdir. Onların xüsusiləşməsi ikinci mərhələdir. Bu isimlər xüsusiləşdikdən sonra -lar şəkilçisini qəbul etməmişlər. Ümumiyyətlə, burada yeni söz yaranmamışdır. Digər tərəfdən, A. Aslanovun Xanlar isminin yalnız cəmdə işlənən ad kimi təqdim etməsi də özünü doğrultmur. Çünki bu isim də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlcə ümumi olmuş, cəm şəkilçisi qəbul etmiş variantda xüsusiləşmişdir. Ümumi isim kimi onun tək qarşdurması mövcuddur.

-lar şəkilçisinin işlənmə mövqeyi də maraqlıdır. Əgər Azərbaycan dilində bu şəkilçinin işlənmə yeri sabit olub, adlarda (isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf) həmişə söz kökündən sonra artırılırsa, digər türk dillərində bu, bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Məs.: türk, başqırd, qırğız və s. dillərdə -lar şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra artırılır: ağay-ım-**dar**-za “qardaş-**lar**-im-da” (başqırd), ece-m-**der** “bacı-**lar**-ım” (qırğız). Qırğız dilində -lar şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işləndikdə familiya, və ya qrup çoxluğunu, o insanın ətrafındakıları bildirir: atam-**dar** “atamgil”. Mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl gəldikdə isə ismin çoxluğunu və ya uzaq qohumları bildirir: *ecelerim* “bacılarım”¹⁹. Göründüyü kimi, qırğız dilində göstərilən 1-ci halda *-lar* Azərbaycan dili ilə müqayisədə *-gil* şəkilçisi mövqeyində işlənilib, söz yaradıcılığına xidmət edir, 2-ci halda isə Azərbaycan dili ilə üst-üstə

¹⁵ Emre A.C. Türkcedə İsim Temelleri. Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri. İstanbul, Bühranettin Matbaası, 1943, s. 205

¹⁶ Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981, с. 120

¹⁷ Aslanov A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası. 1963, s. 77

¹⁸ Aslanov A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası. 1963, s. 56, 79

¹⁹ Çengel H. K. Qırğız Türkçesi Grameri. Səs və Şəkil Bilgisi. Ankara. Akçağ Yayınları. 2005., s. 160

düşür və sözün formasını dəyişir. Azərbaycan dilində də -lar şəkilçisi xüsusi isimləərə-soyadlara qoşulduqda o nəsle məxsus ailə üzvlərini bildirir. Məsələn, *Qarayevlər*.

Analoji hal Türkiyə türkcəsində də özünü göstərir. Bununla bağlı M.Ergin yazır: "... çokluk ekinde sonra iyelik, hal ve soru ekleri gelebilmekte, fakat iyelik birinci ve ikinci şahıs eklerinden sonra bugün çokluk ekinin bazan getirildiği görül-mekte, bu ise yukarıda yapım eklerinde de gördüyümüz gibi –gil ekinin yerini tutan hususi bir kullanıştan ibaret bulunmaktadır: babam-lar, annem-ler misalle-rinde olduğu gibi"²⁰.

Oyrot dilində cəm şəkilçisi adlara hal şəkilçisindən əvvəl, sözdüzəldici şəkilçidən sonraya artırılır. Məs.: *kemeler* "qayıqlar", *teke-ler-di* "keçi-lər-i"²¹.

Türkmən dilində -lar şəkilçisi bəzən kəmiyyət yox, əşyanın müxtəlif növlərini bildirməyə xidmət edir. Məs.: *Okuvçılar baqda xep xili miveler yıqardılar*²². Bu dildə bəzən digər türk dillərində də olduğu kimi, yalnız təkdə olan isimlər mövcudur. Amma həmin qrupa daxil olan sözlərin bəziləri müəyyən məqamlarda cəm şəkilçisi qəbul edirlər.

Qaraçay-balkar dilində isimlər kəmiyyət kateqoriyası baxımından 3 qrupa bölünür: 1. Ancaq təkdə işlənənlər. Bura ölkə adları, xüsusi isimlər, elm adları, hərəkət və əlamət adları daxildir (Məs.: *Avropa, kimya, qaranlıq*); 2. Yalnız cəmdə işlənənlər. Bura semantik baxımdan cəmdə olan isimlər, topluluq bildirənlər daxildir. Bunlar sayca azlıq təşkil edir. Məs.: *keseke* "qab-qacaq", *İlkerle* "ulduz adı" və s.; 3. Həm təkdə, həm də cəmdə işlənən isimlər. Bura eynicinsli əşya adları daxildir. (Məs.: *koy* "qoyun"). Ən böyük qrupdur²³.

Göründüyü kimi, Qaraçay-balkar dilində isimlərin cəmlənməsində qabarıq bir fərq özünü göstərir ki, bu da yalnız cəmdə işlənən bir qrupun mövcudluğudur. Bu, rus dilinin təsiri kimi izah oluna bilər. Rus dilində kəmiyyət kateqoriyası baxımından isimləri fərqləndirirlər: "Kəmiyyət kateqoriyası baxımından isimlər üç qrupa bölünür: həm tək, həm də cəmdə işlənən isimlər; ancaq təkdə işlənən isimlər; ancaq cəmdə işlənən isimlər"²⁴. Azərbaycan dilində isə belə bir hal qətiyyətlə müşahidə olunmur. Bizim dilimizdə topluluq bildirən isimlər əsasən təkdə işlənir, lakin onların bəziləri cəmdə şəkilçisi qəbul edə bilər (məs.: *qoşun, xalq, sürü* və s.), bəziləri isə cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir (məs.: *camaat, əhali*). Azərbaycan dilində -lıq şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş peşə adları da cəmlənə bilmir. Məs.: *həkimlik, müəllimlik, dənizçilik* və s. Bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş mücərrəd mənalı isimlər isə cəmlənə bilər. Məs.: *gözəllik - gözəlliklər, yaxşılıq-yaxşılıqlar* və s.

²⁰ Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s. 210

²¹ Дьренкого Н.И. Грамматика ойротского языка. М-Л, 1940. s. 70

²² Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология. 1 ч. Ашхабад. Туркмен. издат., 1964, s. 54

²³ Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, «Эльбрус» китап басма, 1976, s. 127

²⁴ Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006, s. 160

Digər türk dillərində olduğu kimi, tuva dilində isə istənilən isim rus dilindən fərqli olaraq həm təkə, həm də cəmdə işləyə bilər. Bu müqayisəni tuva dilinin qrammatikasını tədqiq edən dilçilər aparmışlar²⁵. Lakin qazax dilində bir qrup söz vardır ki, yalnız təkə işləyir.

Müasir türk dillərində -lar/-lər şəkilçisindən əlavə, -lı/-li/-lu/-lü, -lıq/-liq/-luq/-lük, -ıq/-iq/-uq/-üq, -ız/-iz/-uz/-üz, k/q şəkilçiləri də çoxluq anlayışını yarada bilər²⁶.

Çuvaş dilində bu cəmlik şəkilçisi 3 cürdür:

1. –sem: isimlərdə, III şəxs əvəzliyində və feilin əmr şəklində: visem “onlar”, sinsem “kişilər”, an kaysam “getməyin”.

2. -se: indiki zaman III şəxsin cəmində: kilesse “gəlirlər”.

3. -(e)s: süreksiz keçmiş zaman III şəxsin cəmində: tere “dedi”-teres “dedilər”²⁷.

“-gil şəkilçisinə müəyyən mənada işlək şəkilçi kimi Azərbaycan və türk dillərində rast gəlirik. Digər türk dillərində bu morfem sözlərin tərkibində daşlaşmış haldadır və yalnız etimoloji təhlil yolu ilə həmin sözlərin tərkibindəki –gil şəkilçisini aşkara çıxarmaq olar”²⁸.

Ümumiyyətlə, türk dillərində çoxluq anlayışı 3 yolla ifadə olunur: leksik, morfoloji, sintaktik.

1. Leksik yolla. Bu zaman söz heç bir şəkilçi qəbul etmədən öz mahiyyəti etibarilə cəmlik bildirir. Toplu isimlər də bura daxildir. Məs.: *millət, sürü, üzüm, meşə* və s.

2. Morfoloji yolla. Bu halda müəyyən şəkilçi qəbul etməklə söz cəmdə işləyir.

3. Sintaktik yolla. Əsasən isimlərə miqdar saylarının qoşulması yolu ilə yaranır. Məs.: *xeyli insan* (Azərb.), *üç kardeş* (türk), *dört-baş adam* (türkmən). Eyni sözün təkrarı ilə yaradılmış bəzi mürəkkəb sözlər də kəmiyyət baxımdan çoxluq bildirir. Məs.: *qoşun-qoşun adamlar* (Azərb.), *kazan-kazan it* “bir neçə qazan ət” (başqırd).

S.Rüstəmovanın fikrincə, “kəmiyyət kateqoriyası sırf morfoloji kateqoriya olub morfoloji yolla da yaranır. Azərbaycan dilində leksik və sintaktik yolla bu kateqoriya ifadə edilə bilməz”²⁹. Lakin yuxarıda sadaladığımız faktlar həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində kəmiyyətin təkə morfoloji yolla yaranmadığını sübut edir.

²⁵ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1961, с.117

²⁶ Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Fonetika, leksika, morfolojiya [Mətn]: I hissə /F.R.Zeynalov; Nəşrə haz., red. və ön sözün müəll. M.D.Qıpçaq B.: MBM, Zeynalov 2008, s. 119

²⁷ Emre A.C. Türkcədə İsim Temelleri. Mukayeseli Türk Gramerine. 1943, s. 201

²⁸ Qıpçaq.M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, “Elm”, 2000, s. 229

²⁹ Rüstəmov S.Ə. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi (1920-1960-cı illər). Fil.c.n. disser. Bakı, 2005, s. 120

Türk dillərində çoxluq əmələgətirmə yollarından ən geniş yayılanı, daha çox istifadə olunanı morfoloji üsuldur. M.Qıpçaq bildirmişdir ki, “qədim türk yazılı abidələrini bir-biri ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, abidələrin dilində kəmiyyət ifadə edən morfemlər müasir türk dillərindəkindən sayca çoxdur. Yəni türk dilləri müasir vəziyyətə gəlib çatana qədər kəmiyyət ifadə edən morfemlərin bir qismini itirmişlər”³⁰.

T.Banguoğlu kəmiyyət kateqoriyası daxilində daha bir qrup da ayırmışdır: “obartma çoklugları”. O yazmışdır: “Çoklu ekini kimi zaman sayıca deyil, mikdarca çokluğu anlatmak, kavramı genişletmek ve obartmak için kullanırız. Bunlara obartma çokluları (pluriel emphatique) adını veririz: baklavalar, börekler, ateşler”³¹.

Kəmiyyət kateqoriyasının başqa bir tipi də vardır ki, bu ancaq digər kateqoriyalar fonunda nəzərə çarpır. Onlardan biri mənsubiyyət, digəri isə şəxs-xəbərlilik kateqoriyasıdır. Bu halda tək və cəm qarşılıqlı diqqəti cəlb edir.

Türk dillərində hal kateqoriyası.

Dilçilikdə geniş tədqiq olunmuş ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. 1951-ci ildə N.K.Dmitriyev hal kateqoriyasından ümumi qrammatik kateqoriya kimi bəhs etmiş, sonralar bu fikir geniş yayılmışdır. Azərbaycanca uzun müddət əksər dilçilər (S.Cəfərov və Y.Seyidovdan başqa) hal kateqoriyasını ümumi qrammatik kateqoriyalar sırasına aid etmişlər. Rus dilçiliyində də hal kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. A.Əsədovanın fikrincə, Azərbaycan dilində hal kateqoriyası başqa nitq hissələrini əhatə etmir, təkəcə isimləri əhatə edir, belə ki, sifət sifət kimi, say say kimi, şəxs və işarə əvəzliliklərini istisna etsək, əvəzlilik əvəzlilik kimi hallanmır. Bu nitq hissələrinə daxil olan sözlər substantivləşəndə, yəni isimləşəndə hallana bilir... Buna görə də Azərbaycan dilində hal kateqoriyası ümumi yox, xüsusi qrammatik kateqoriyadır³². A.Əsədova öz fikirlərində haqlıdır və bu cür hallanma bütün türk dillərində müşahidə olunur.

Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində hallar 2 qrupa bölünür: qrammatik hallar, məkani hallar. Yönlük, yerlik, çıxışlıq hallar məkani; qalan hallar isə qrammatik hesab olunur. Karaim dilində də hallar şərti olaraq 2 yerə bölünür: qrammatik və məkani. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dildə 7 hal qəbul olunur. Adlıq, yiyəlik, təsirlik və vasitə halları qrammatik; yönlük, yerlik, çıxışlıq halları isə məkani hal kimi təqdim olunur³³.

A.Əsədova haqlı olaraq bildirmişdir ki, türk dillərində ismin hallarını qrammatik və məkani hallar deyə iki qrupa bölməyin ciddi bir linqvistik əsası yoxdur, çünki bütün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tez-tez “qrammatik”

³⁰ Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, “Elm”, 2000, s. 346

³¹ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s.323

³² Əsədova A. Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Bakı, 2009, s.22

³³ Мусасв К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка. Москва: Наука, 1977.

halların “məkani mövqedə”, “məkani” halların “qrammatik mövqedə” işləndiyinin şahidi olur. Halların bu cür qarşılaşdırılması şərti xarakter daşıyır³⁴.

Türk dillərində halların sayı və onların adlandırılması yolları da maraqlıdır. XIX əsrdən bu günə qədər Azərbaycan dilinə həsr olunmuş qrammatika kitablarında halların sayının 5, 6, 7 və ya 8 olması qeyd olunur. Son dövrlərdə yazılmış qrammatikalarda isə konkret 6 hal qəbul olunur. Analoji hal Türkiyə türkcəsinə həsr olunmuş qrammatika kitablarında da özünü göstərir. Məsələn, A.C.Emrenin “Yeni Terimler Sözlüğü” (1951) kitabında 4, K.Demirayın “Temel Dil bilgisi” (1958) kitabında 5, K. Lüvimov “Türkçədə Kaç İsim Hali Var?” başlıklı məqaləsində (1959) 6, M.Ergin “Türk Dil Bilgisi” (1967) kitabında 9, T.Banguoğlu “Türkçenin Grameri” (2007) kitabında *iççekim halleri* başlığı altında 6 və *dışçekim halleri* başlığı altında 4 (bütünlükdə 10 hal) göstərmişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, bu gün dərsliklərdə əsasən 6 hal təqdim olunur³⁵.

“Türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində analoji hadisələrin baş verməsi, innovasiyaların əmələ gəlməsi hesabına hallanmanın üsulları arasında fərqlər azalmış, ümumilik üstünlük təşkil etmişdir. Buraya alət və istiqamət hallarının arxaikləşməsi, yönlük və təsirlik hal formalarının normalaşması da daxildir”³⁶.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində hal düzəltmədə – termin yaradıcılığında bir sistem özünü göstərir. Belə ki, bütün halların adı *-lıq* şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır. Digər türk dillərində isə bütün halların adları belə bir vahid şəkilçi altında birləşmir. Lakin daha məhsuldar şəkilçilər sırasına müxtəlif variantlı *-ı* və *-ma* daxildir. Tuva dilində isə digər dillərdən fərqli olaraq hal kateqoriyasının adlandırılmasında feillərə *-ının/ -inin* şəkilçisinin artırılması ilə terminlər düzəldilmişdir. Belə ki, adətən, türk dillərində eyni zamanda həm isim, həm də feildən istifadə olunmuşdur. Hal adlarının vahid bir şəkilçi altında birləşməsi baxımdan Tuva dili Azərbaycan dili ilə yaxınlaşdırıla bilər.

Azərbaycan və Sibir-tatar dillərində bu kateqoriyanı adlandırmaq üçün ərəb mənşəli “vəziyyət, əhval” mənəli *hal* terminindən istifadə olunur. Türkmən, qumuq, tatar dillərində isə bu termindən “zərf” mənəsində istifadə olunur. Əslində, bu, mahiyyətə sözlük mənşə dildəki mənəsinə daha yaxındır. Rus dilində də bu məqamda *obstoyatelstvo* termini işlənir və sözsüz ki, türk dillərinin qrammatikasının yaranmasında rus dilçiliyinin böyük təsiri olmuşdur. Ona görə də yuxarıda adı çəkilən türk dillərində *hal* termininin “zərf” mənəsində işlədilməsi təbii sayıla bilər. Azərbaycan dilində işlənən *zərf* termini də ərəb mənşəli olub, eyni adlı nitq hissəsinin adıdır.

Müasir Türkiyə türkcəsində halların adlandırılmasında müxtəliflik özünü göstərir. Bəzən halların adı məxsus olduğu şəkilçilərlə təqdim olunur. Konstantin

³⁴ Əsədova A. Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Bakı, 2009, s. 104

³⁵ Lüvimov K. Türkçədə Kaç İsim Hali Var?/ Dil Bilgisi Sorunları. Ankara Üniversitesi Basıncı, 1967; Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967; Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, 2007; Hengirmen M. Türkçə öyrəniyoruz 1. Ankara, 1992

³⁶ Lüvimov K. Türkçədə Kaç İsim Hali Var?/ Dil Bilgisi Sorunları. Ankara Üniversitesi Basıncı, 1967. s.20

Lübimov buna öz etirazını bildirərək yazır: "... Mesela, -de ekine -de hali demək doğrudur? Bize göre doğru değildir. Çünkü -de eki yalnız bir ektir ve -de ekli hale kendi adı verilmelidir. Aynı tarzda başka isim hallerine de ad verilmesi gerekir"³⁷.

Türkmən dilində 6 hal var ki, hamısı milli sözlə ifadə olunur. Hal kateqoriyasının adı *düşüm* termini ilə adlandırılmışdır. 16 mənası olan bu feilin "uyğun olmaq" sememi əsas götürülmüşdür: bu renk ona düşyər "bu rəng ona düşür – uyğundur". Görünür, ismin digər nitq hissələri ilə uyğunlaşdırılmasından, əlaqəsindən yaradığı üçün hal kateqoriyası belə adlandırılmışdır. Başqırd dilində isə bu mövqedə *kileş* terminindən istifadə olunur. Bu, "yola getmək, razılaşmaq, uzlaşmaq", eyni zamanda "yaxınlaşmaq, uyğun olmaq" mənalı *kileşəü* feilindən düzəlmişdir. Göründüyü kimi, burada türkmən dili ilə semantik uyğunluq diqqəti cəlb edir: zəngər tös uğa kileşə "mavi rəng ona düşür, yaraşır"; ültərəp kileşəü "üzünə uyğun olmaq".

Kileş termini uyğur, yeni uyğur, Krım-tatar (*keliş*), noqay (*kelis*), özbək (*kelişik*), tatar (*kileş*) dillərində də işlənir.

Özbək dilində isə *kelişik* termini *kelmok* feilindən düzəlmiş *keliş* "gəliş" mənasındadır.

Tuva, xakas və qumuq dillərində isə "hal" mənasında rus dilindən alınmış *padej* terminindən istifadə olunur.

Monqol dilində "fərq" mənalı *tiyn yalqal* termini işlənir. "Hallanmaq" mənasında isə burada *yalqallax* termini diqqəti çəkir.

İndi isə konkret olaraq türk dillərində halların adlandırılmasına nəzər salaq.

Adlıq hal. türkmən dilində *baş* termini ilə ifadə olunur. Bu, *baş* sözünün "əsas, başçı" mənasından götürülmüşdür: *baş düşüm* "əsas hal, baş hal", *baş aqza* "baş üzv-cümlədə", kervan başı "karvanın başçısı".

Noqay, uyğur, yeni uyğur dillərində də *baş*, özbək dilində isə *boş* termini adlıq hal mənasındadır. Başqırd dilində isə adlıq hal "kök, əsas, baza, baş" mənalı *töp* ismi ilə işlənir: *eşten töbö* "işin kökü", *töp burıs* "əsas məsələ" (BRS, 539). Göründüyü kimi, başqırd, türkmən, uyğur, özbək, noqay, eləcə də qaqauz dilində (*temel*) adlıq halın digər hallar üçün özək olması nəzərdə tutulmuş, ona görə də məhz həmin mənalı söz termin kimi istifadə olunmuşdur.

Türk, Sibir tatar dillərində isə adlıq halın şəkilçisiz olması əsas götürülmüş, bu mövqedən yanaşaraq, *yalın* termini qəbul olunmuşdur.

Türkiyə türkcəsində bununla yanaşı, *nominatif hali* (M.Ergin), *asıl hal* (K.Lübimov) terminləri də mövcuddur.

Azərbaycan, qazax, qırğız, qaraqalpaq dillərində isə bu halın yalnız əşyanın adını bildirməsi nəzərə alınıb, *adlıq* (Azərb.), *atau* (qaz., qaraqal.), *atooç* (qır.) kimi terminlərlə adlandırılmışdır. Bu, rus dilçiliyinin təsiri kimi izah oluna bilər

³⁷ Məmmədov M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. F.ü.c.d...dis. Bakı, 2004.

(*imenitelniy padej*). Tuva dilində də “adlıq hal” mənasında “adlandırmaq” mənalı *adaar* (*ada*) feilindən düzəlmiş *adaarının* termini işlədilir.

Yiyəlik hal. Əksər türk dillərində bu halın adlandırılmasında daha çox fonetik fərq, lakin semantik eynilik nəzərə çarpır: *eyelik* (tm.), *eyəlek* (baş.), *ielikçi* (qaraç-bal.), *iyelik* (qaraq.), *ilik* (qaz., qır., Sib.tat.), *egilik* (uyğur, yeni uyğur), *iyəlik* (Azərbay.), *saiblik* (qaq.), *yeslik* (qumuq) və s.³⁸

Başqırd dilində *eyəlek* termini *eyəle* “sahibi olan”, qırğız dilində isə *ilik* “qohum” ifadəsindən götürülmüşdür. Qumuq dilindəki *yeslik* sözü də “iyə, sahib” mənalı *yes* kökündən düzəlmişdir. Göründüyü kimi, yiyəlik, sahiblik anlayışının rus dilində olduğu kimi, II hal üçün əsas götürülməsi türk dillərində geniş yayılmışdır.

Özbək dilində bu məqamda *karatkiç* terminindən istifadə olunur. *Karat* feili isə *karamok* feilindən düzəlib “baxmaq, müşahidə etmək; aid olmaq” mənalıdır. Deməli, özbək dilində də yiyəlik hal aidlik məzmunu ilə əlaqədardır.

Türkiyə türkcəsində Avropa mənşəli *genitif hali* (M.Ergin), *iyelik hali* (K.Lübimov), əlaqə, bağlılıq” anlayışlı *ilgi durumu* (Z.Korkmaz) terminlərindən istifadə olunur³⁹.

Tuva dilində də “aid olmaq, əlaqəli olmaq” *xamaarış* (<*xamaan* “əlaqə, münasibət”) feilindən yaranmış *xamaarıştırarının* termini işlənir.

Yiyəlik hal anlamında B.Çobanzadə və F.Ağzadənin birgə yazdıqları “Türk Grameri” əsərində *müzaf ileyh* termini işlənmişdir ki, həmin terminlə müasir türk dillərində rastlaşmadıq. *Muzafun ileyh* ismi birləşmələrdə (izafət tərkibində) *muzafin* əlaqələndiyi ismin halıdır⁴⁰.

Türkcədə muzaf sonra gəlir. “Evin qapısı” dediyimiz zaman, *ev - muzafun ileyh; qapı – muzafdır*⁴¹.

Hesab edirik ki, digər hallar feillə əlaqələndikləri üçün *məful bih-təsirlik*, *məful ileyh –yönlük*, *məful fih – yerlik*, *məful ənh – çıxışlıq* adlandırılmışdır.

1918-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə, Məhəmməd Sadiq Axundovun “Rəhbəri-sərf” kitabında da həmin terminlərdən istifadə edilmişdir. Təkcə yiyəlik hal burda “izafət hali” adlandırılmışdır⁴².

Yönlük hal. Türk dillərində *yönelmek* feilinə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə semantik baxımdan oxşar terminlər yaradılmışdır: *yönlük* (Azərbay.), *yöneliş* (tm.), *yöneliş* (noq.), *yönülüş* (yeni uyğur), *junaliş* (özb.), *yönelme* (tr., Sibir tatar). Göründüyü kimi, təkcə Azərbaycan dilində “istiqamət” mənalı *yön* sözünə bir leksik şəkilçi artırılmışdır. Digər türk dillərində isə *-el*, *-al*, *-ül* şəkilçiləri vasitəsilə

³⁸ Emine Gürsoy. Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu. Ankara, 1997.

³⁹ Lübimov K. Türkcədə Kaç İsim Hali Var?/ Dil Bilgisi Sorunları. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967. s.57-61, Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967; Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, 2007

⁴⁰ Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı. “Şərq-Qərb”, 2007, səh....

⁴¹ <http://www.ncdirmedemck.com/muzafun-ileyh-ncdir-muzafun-ileyh-nc-demck>

⁴² Sərdar Z. Azərbaycan dili morfoloqiyasının tədqiqi tarixi (XX əsr). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s.121

feil düzəlmiş, feildən isə *-ış, -iş, -uş, -üş, -ma, -me* şəkilçiləri vasitəsilə yeni terminlər düzəlmişdir.

Türkiyə türkcəsində *Datif hali/ yaklaşma hali* (M.Ergin), *istikamet hali* (K.Lübimov) terminləri də diqqəti çəkir. M.Ergin yönlük halı belə izah etmişdir: "Bu hal ismin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmaq için girdiği haldır"⁴³.

Yönlük hal başqırd dilində "tuşlamaq, nişan almaq, yönəlmək" mənalı *töbəü* feilinin terminləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Müşahidələr nəticəsində məlum oldu ki, III hal əksər türk dillərində yönəlmə anlayışı ilə ifadə olunur. Qaqauz dilində də nisbətən yaxın anlayışdan istifadə edilmişdir: *doorudak xal* (*dooru* "düz, doğru, hansısa istiqamətdə...")

Digər bir qrupda isə "getmək, yollanmaq" anlayışı əsas götürülmüş, *barmak* feilindən termin kimi istifadə olunmuşdur: *barış* (qaz., qır.), *barıs* (qaraqal.).

Tuva dilində "vermək" mənalı *beer* feilindən düzəlmiş *beeriniñ*, uyğur dilində isə eyni mənalı feildən düzəlmiş *beriş* termini işlənir.

Təsirlik hal. Azərbaycan dilində *təsir etmək* feilindən yaranmışdır. Türkmən dilində *yenmək* "qalib gəlmək, yenmək" mənalı feildən düzəlmiş *yenış* ləksemi ilə ifadə olunur. Bu sözün ilkin mənası "qalibiyyət, müvəffəqiyyətdir" (məs.: *yenış baydağı* "qalibiyyət bayrağı").

Təsirlik hal başqırd dilində *töşöm* termini ilə adlanır. Bu terminlə, həmçinin feilin təsirlik növü də adlandırılmışdır (*töşöm dərəcəhe*). *Töşöm* ləksemi başqırd dilində "gəlir, mənfəət", "döyülmüş, xırdalanmış" mənalarda işlənir. Lakin güman edirik ki, bu termin semantik baxımdan hərəkət bildirən *töşöü* feili ilə bağlıdır. Sözün kökü *töş*-dür, *-öü, -ou, -iu, -eü* isə məsdər şəkilçiləridir. *Töşöü* "endirilmək, düşülmək, enmək, düşmək" mənalındadır.

Təsirlik halın analoji yolla ifadəsi - "düşmək, enmək" semantikalı feildən istifadə tatar (*töşem*), qumuq (*tyüşyüm*), özbək (*tüşüm*), noqay (*tüşim*), uyğur, yeni uyğur (*çüşüm*) dillərində də üzünü göstərir.

Əgər adlıq və yiyəlik halın ifadəsində bəzi türk dillərində rus dilçiliyinin təsiri özünü göstərirdisə, təsirlik halda bu müşahidə olunmur (*vinitelny* "taqsırlandırmaq, günahlandırmaq, ittiham etmək").

Digər qrup türk dillərində *tabış* (qaz., qır.), *tabıs* (qaraqal.) termini diqqəti çəkir. *Tabış* sözü *tap* kökündəndir. *Tap* "tapmaq, açmaq, əldə etmək" (qır.), "tapmaq, görüşmək" (qaraqal.) mənalındadır.

Bir məqama da diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, başqırd dilində *töşöm* "gəlir, mənfəət" mənalarda olub *töş*- feilindən yaranmışdırsa, analoji hal qaraqalpaq dilində də müşahidə olunur. Bu dildə də *tabıs* "gəlir, mənfəət; uğur" mənalarda olub, *tap* feilindən düzəlmişdir. Qaraqalpaq dilində *tabıs* sözü, həm də qarşılıq növdə olan feil kimi məlumdur. *Tap* "tapmağa kömək etmək; görüşmək" mənalındadır (KRS, 608).

⁴³ Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s.216.

Türkiyə türkcəsində bu halın da adlandırılmasında fərqli terminlərdən istifadə olunmuşdur: *yükleme durumu* (Z.Korkmaz), *Akkuzatif hali/yapma hali* (M.Ergin), *kimi hali* (T.Banquoğlu), *belirtme durumu* (M.Hengirmen), *geçiş hali* (K.Lübimov). Bu adlandırmalar digər türk dillərindən fərqlidir. Təkcə Sibir tatar dilində *yükləmə* termininə təsadüf etdik.

Qaqauz dilində “göstərmək” mənalı feildən düzəlmiş *qösterek*. Tuva dilində “bölüşdürmək, təyin etmək mənalı *onaar* feilindən düzəlmiş *onaarınıñ* termini işlənir.

Göründüyü kimi, türk dillərində ifadə çalarlarının genişliyinə və adlandırılmasına görə ən çox fərqlənən hal təsirlik haldır.

Yerlik hal. Azərbaycan dilində əşyanın yerini bildirdiyi üçün *yerlik* adlanır. Türkmən dilində mürəkkəb sözdən - *vakt-orun* terminindən istifadə olunur: *vakt* “vaxt, müddət, saat”, *orun* “yer”. Görünür, bu mürəkkəb terminin yaranmasına səbəb yerlik halın həm zaman, həm də yer anlamında olmasıdır. Məs.: Azərbaycan dilində işlənən *Yayda havalar çox isti olur* nümunəsində *yayda* sözü əslində yerlik halda olan isimdir, amma bu məqamda –*da* zərf düzəldən şəkilçi kimi qəbul olunur. Əslində, *yay* sözü zaman anlayışlı isimdir, bu, zaman zərfi ilə qarışdırılmamalıdır. Eləcə də, *Saat 1-də gələrsən* nümunəsində də say substantivləşərək, yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş, amma bununla belə, zaman anlayışı da bildirir. Deməli, Azərbaycan dilində də yerlik halın həm yer, həm də zaman anlayışlı olması qəbul olunmalıdır. Başqırd dilində yerlik halın həm yer, həm də zaman anlayışlı olması qəbul olunduğu üçün bu hal *urin-vakit* şəklində adlandırılmışdır. Başqırd dilində də *urin* “yer”, *vakit* “vaxt, zaman, müddət” mənasında işlənir. Tatar dilində də bu hal analoji yolla düzəlir.

Ümumiyyətlə, bu halın adlandırılmasında türk dillərində əsasən 2 prinsip nəzərə çarpır:

1. Bu halın yalnız yer bildirməsi: *Yerlik* (Azərb.), *yerlik* (qaqauz), *yer* (qumuq), *orun* (qaraqal.), *orun* (yeni uyğur), *orunlauçu* (qar-bal.), *bulunma* (türk, Sibir tat.) və s.

2. Həm zaman, həm də yer bildirməsi: *orun-* *vagit* (uyğur), *urin-vakit* (tat., baş.), *urin-payt* (özbək). Qeyd edək ki, *payt* sözü özbək dilində “zaman” semantikasındadır.

Qaraçay-balkar dilində bu halın adında yalnız *yer* anlayışı öz əksini tapsa da, onun zaman bildirməsi və kimdə? nede? kayda? ne zamanda? suallarına cavab verməsi tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunur.

Qırğız dilində *jat* “uzanmaq; yatmaq; aid olmaq” mənalı feildən düzəlmiş *jatış*, qazax dilində isə *jatış* terminlərindən istifadə olunur.

Türkiyə türkcəsində bu hal müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır: *bulunma* (M.Ergin, Z.Korkmaz), *kimde hali* (Banquoğlu), *lokativ hali* (M.Ergin), *kalma durumu* (M.Hengirmen), *yer hali* (K.Lübimov).

Tuva dilində yerlik halın adlandırılmasında sinonimlik müşahidə olunur: *turarının*, *büdürerinin*. 1-ci termin “durmaq, yerləşmək” mənalı *turar* sözündən

düzəlmişdir. Məkan bildirmək baxımdan digər türk dillərinə yaxınlaşsa da, bu terminin feildən yaranmış olması baxımdan onlardan fərqlənir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, digər dillərdə bu termin “yer” mənalı *orun* ismindən düzəlmişdir.

2-ci termin isə “etmək, düzəltmək, hazırlamaq” mənalı *büdü*r (<*büdü*r<-*büt*) feilindən düzəlmişdir.

Çıxışlıq hal. Əşyanın, hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir, əksər türk dillərində eyni kökdən düzəlmişdir: çıxış (tm., qaq., yeni uyğ.), çigış (uyğ.), çikiş (özb.), çığış (qır.), şığış (qaz., qaraq.), çıqım (qumuq), çıkma (tr.-Z.Korkmaz; Sib.tat.), çıkış hali (tr. - K.Lübimov). Tuva dilində “çıkmaq, getmək” mənalı *üner* (<*ün*) feildən düzəlmiş *ünerinin* termini işlənir.

Bununla yanaşı, bəzi fərqli terminlər də diqqəti cəlb edir: *uzaklaşma* (tr M.Ergin, M.Hengirmen), *başlauçu* (qar-balk.)

Çıxışlıq hal başqırd dilində *sığanak* termini ilə ifadə olunur. Bu da “mənbə” mənasındadır.

Göründüyü kimi, türk dillərini birləşdirən cəhət onların hamısında 6 əsas halın olmasıdır. Eyni zamanda bu halların adlandırılmasında da ortaq nöqtələr çoxdur. Bütün bunların bir daha araşdırılması ortaq türkcəyə gedən yolda önəmli addımlardandır. Bəllidir ki, türk dillərində mövcud terminologiyanın məcburi dəyişdirilməsi mümkün deyil, sadəcə müqayisəli terminoloji lüğətlərin hazırlanması və bu istiqamətdə araşdırmaların aparılması çağdaş terminologiyadakı oxşar və fərqli məqamları aşkarlamağa kömək edəcək. Eyni zamanda, yuxarıdakı təhlillərdən də göründüyü kimi, bəzi fərqli terminlərin semantik baxımdan eyniliyini, yaxınlığını dərk etməyə imkan yaradacaq.

Ümumiyyətlə, türk dillərində termin yaradıcılığı söz yaradıcılığının tərkib hissəsi kimi çətin bir formalaşma prosesi keçmişdir. Bu terminlər hər bir türk dil qrupunun öz fonetik-leksik tələblərinə uyğun formalaşmışdır. Azərbaycan dilində sovetlər dövrünə qədər ərəb-fars mənşəli terminlər, XX əsrin 30-cu illərindən isə rus mənşəli və ya rus dili vasitəsilə keçmiş Avropa mənşəli terminlər yer almışdır. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən, yəni Azərbaycanın keçmiş Sovet İttifaqının tərkibindən ayrılmasından bəri dilə birbaşa Avropa mənşəli terminlər daxil olmuşdur. Bu zaman müasir türk dili də müəyyən qədər vasitəçi rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində də müəyyən qədər türk dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə Avropa mənşəli sözlər daxil olmuşdur⁴⁴.

Türkiyə türkcəsinin terminologiyasında uzun müddət ərəb mənşəli terminlər hakim mövqə tutmuş, XIX əsrdən Fransada təhsil alıb geri dönmən ziyalıların təsiri ilə fransız mənşəli sözlər, o cümlədən terminlər dildə üstünlük təşkil etmiş, bu dövrdə Avropa mənşəli terminlərə ərəb mənşəli qarşılıqlar axtaranlar da az olmamışdır. Bununla bağlı prof.dr.Tuncer Gülensoy bildirmişdir: “Türk dilinin qrammatikası ilə bağlı yazılmış tədqiqat işlərində Mahmud Kaşğarlıdan başlamış məlum

⁴⁴ Ələkbərova K. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri. Bakı, 2010.

zamana qədər ərəb dilinin qanunları əsas götürülmüş, sonrakı dövrlərdə isə qərb dillərinin qrammatikasının əsasında Türkçenin qrammatikası tərtib olunmuşdur⁴⁵.

Yalnız dil inqilabı nəticəsində dil islahatçılarının əsərlərində milli köklərə milli şəkilçilərin artırılması yolu ilə söz yaradıcılığı təbliğ olunmuşdur. Cumhuriyyət dönməsində Ziya Gökalp bu xüsusda tələbkarlıqla belə qeyd etmişdir: “Yeni terminlər axtarıldığı zaman öncə xalq dilinə müraciət olunacaq, tapılmadığı təqdirdə Türkçenin qanunlarına uyğun şəkildə milli şəkilçilərlə yeni sözlər düzəldiləcək. Bunlar yetməzsə, ərəbcə və farscaya başvurulacaq, ancaq ərəbcə və farsca izafətlərdən uzaq durulacaq. Bununla yanaşı, bəzi tarixi hadisələr və xüsusi peşə sahələri ilə bağlı, eləcə də müxtəlif texniki terminlər alınma dildə olduğu kimi qəbul ediləcək”⁴⁶.

Qeyd olunan çağırış türk ziyalılarının, alimlərinin fəaliyyətlərində, elmi yaradıcılıqlarında başlıca meyar olmuşdur. Bəllidir ki, dilçilər bu sahədə daha çox cəhd göstəmişlər.

Bənzər problem digər türk dillərini də əhatə edir. Keçmiş Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan türk dillərinin bəzində rus dilindən alınmalar ərəb, fars dilini üstələmiş, hətta rus dilinə məxsus şəkilçilər də söz yaradıcılığında iştirak etmişdir. Bütün bunlar isə əlbəttə, türk dillərinin əsas qanunu – ahəng qanunun tələblərinin pozulması ilə nəticələnmişdir.

Yeni sözlər həmişə dilçilərin, ziyalıların diqqət mərkəzində olmalı, onun mənbəyi, qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası. 1963.
2. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara. TDK Yayınları, 2007.
3. Çengel H. K.Kırğız Türkçesi Grameri. Ses ve şekil bilgisi. Ankara. Akçağ Yayınları, 2005.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı. “Şərq-Qərb”, 2007.
5. Emre A.C. Türkçede İsim Temelleri. Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri. İstanbul, Bürhanettin Matbaası. 1943.
6. Emre A.C. Türkçede İsim Temelleri. Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri. İstanbul, Bürhanettin Matbaası, 1943.
7. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 1962.
8. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967.
9. Ələkbərova K. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri. Bakı, 2010.
10. Əsədova A. Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Bakı, 2009.

⁴⁵ Gülensoy T. Türkiyə Türkçesinin Grameri Nasıl Yazılmalıdır/ Türk Gramerinin Sorunları. Bildiriler. Ankara, 2011. S.15

⁴⁶ Zülfikar H. Terim sorunları ve terim yapma yolları. Ankara, 2011, S.13

11. Gülensoy T. Türkiye Türkçesinin Grameri Nasıl Yazılmalıdır/ Türk Gramerinin Sorunları. Bildiriler. Ankara, 2011.
12. Gürsoy E. Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu. Ankara, 1997.
13. Hengirmen M. Türkçe öğreniyoruz 1. Ankara, 1992.
14. <http://www.nedirnedemek.com/muzafun-ileyh-nedir-muzafun-ileyh-ne-demek>
15. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, 2007.
16. Qırçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, "Elm", 2000.
17. Lübimov K. Türkçede Kaç İsim Hali Var?/ Dil Bilgisi Sorunları. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
18. Məmmədov M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. F.ü.e.d...dis. Bakı, 2004.
19. Rüstəmov S.Ə. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi (1920-1960-cı illər). Fil.e.n. disser. Bakı, 2005.
20. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006.
21. Sərdar Z. Azərbaycan dili morfologiyasının tədqiqi tarixi (XX əsr). Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
22. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Fonetika, leksika, morfologiya [Mətn]: 1 hissə /F.R.Zeynalov; Nəşrə haz., red. və ön sözün müəll. M.D.Qırçaq B.: MBM, 2008.
23. Zülfikar H. Terim sorunları ve terim yapma yolları. Ankara, 2011.
24. Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, «Эльбрус» книга басма, 1976.
25. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981.
26. Дыренко Н.П. Грамматика ойротского языка. М-Л, 1940.
27. Древнетюркий словарь. Ленинград, «Наука», 1969.
28. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1961.
29. Миреев М.В. Философия грамматики крымско-татарского языка. (<http://turkolog.narod.ru>)
30. Мусаев К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка. Москва: Наука, 1977.
31. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Изд.Акад. Наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1962.
32. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Фонетика и морфология. I ч. Ашхабад. Туркмен. издат., 1964.
33. Турецкий язык. Справочник по грамматике. Москва, «Живой язык», 2007.